

C. K. Naidu Road, Camp, Amravati-444 602



- * Re-accredited with 'A' Grade by NAAC in Three Cycles Consecutively.
- * CPE Status by UGC- Thrice * Mentor College under Paramarsh Scheme of UGC
- * Lead College by SGB Amravati University, Amravati. ISO Certification 9001: 2015
- * Green Award Certification.

National Conference on 'New Directions in Humanities'

Date: February 17th, 2023

CERTIFICATE

This is to certify that Dr. Dinesh Kisanrao Raut, Yuva Shakti Arts And Science College Amravati

Paper / Worked as a Resource Person / Chaired Session in National Conference on 'New Directions in Humanities'

Maha vidyalaya, Amravati on February, 17th, 2023 and presented a paper on "Jansabhitja Sarvniksha Padbhiti"



Dr. R. M. Patil
Organizing Secretary

Dr. A. D. Chaudhan
Organizing Secretary

Dr. S. D. Wakode
Organizing Secretary

Dr. P. G. Bansod
Coordinator, IQAC

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

FEBRUARY 2023
(CCCLXXXVIII) 390

New Directions in Humanities



Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Pradnya S. Yenkar
Principal,
Vidya Bharati Mahavidyalaya,
Camp, Amravati



This Journal is Indexed in i

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To www.aadhar-social.com

Aadhar PUBLICATION

21	A study of Coping Strategies of Frontline and Non-Frontline workers. Dr. S.D. Wakode ,Vanita Sachin Raut	76
22	Impact of Residence and Gender on Cognitive Emotion Regulation Strategies PravinkumarA.Mohod , Dr.ShafiqYusufkhan Pathan	80
23	मध्ययुगीन मराठी गद्य साहित्यातील संवाद शैलीचे स्वरूप	डॉ. अण्णा वैद्य 87
24	जनसाहित्य संशोधन पद्धती	डॉ. दिनेश की. राऊत 91
25	मराठी समकालिन साहित्य विचारातील नवे प्रवाह	प्रा. विक्रान्त कृष्णराव मेश्राम 94
26	कोरोनोत्तर शैक्षणिक स्थिती	प्रा.डॉ.गजानन रामचंद्र लोहवे 98
27	पारधी समाजाची संस्कृती आणि पारधी स्त्रियांची स्थितिगती	कु.सारिका विष्णुपंत वनवे 101
28	भारतीय संविधानातील कलम 21 अंतर्गत आरोग्याचा अधिकार : एक विश्लेषण	डॉ. विजय रा. ढेंगळे 105
29	'भारतीय स्त्रीयांचे दृष्टीने मानवतावादी स्थान एक अभ्यास'	प्रा. डॉ. टि. डी. राजगुरे 112
30	मानव्य विज्ञानातील नवी दिशा	संदीप महादेवराव हाडोळे 115
31	आंबेडकरी गेय कवितेतील मूल्यदर्शन	प्रा.डॉ. संजय शेजव 118
32	दलित आत्मकथनातील स्त्री-पुरुष संबंध	डॉ. गजानन बनसोड 128
33	समकालीन लेखिकेच्या कादंबरीतील स्त्री नायिका आणि जीवनचित्रण (मेघना पेठे, कविता महाजन,अरुणा सबाने) तोष्णा बी.बोंदाडे (मोकडे) , प्रा.डॉ. गजानन बनसोड	131
34	संसर्गजन्य रोगामुळे मानसिकतेवर परिणाम होऊन जीवनशैली विस्कळीत - एक विश्लेषण	प्रा. ए. एम. वानखडे 134
35	राष्ट्रसंतांनी मांडलेला मानवतावादी विचार एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. अनुप अरुण नांदगावकर 136

जनसाहित्य संशोधन पद्धती

डॉ. दिनेश की. राजत

युवाशक्ती कला आणि विज्ञान महाविद्यालय, अमरावती, मो. नं. ९७६४६८८१५८८९९८९४२१४

जननिष्ठ समीक्षापद्धती

ललित साहित्यकृती ही आपल्याला संहितारूपात उपलब्ध असते. ही संहिता म्हणजे भाषिक चिन्हांच्या संयोगातून घडविलेली, वरकरणी जडवत वाटणारी पण आंतरिक चैतन्याच्या संभाव्यतांनी भरलेली स्मरणोज्जीवित अनुभवांची संघटना असते. सुप्रसिद्ध साहित्यसौंदर्य विचारक बा. सी. मर्डेकरांनी कलावस्तूतील 'सौंदर्य' या अमूर्त मूल्यसंकल्पनेच्या शोधात वस्तुनिष्ठता आणण्यासाठी 'लयतत्त्व' हे वस्तुनिष्ठ लक्षण पुढे आणले. हे लक्षण संवेदनाधिष्ठित कलाच्या बाबतीत 'संवेदनांच्या' रचनेचे तत्त्व म्हणून प्रस्तुत ठरत असले तरी साहित्यकला ही प्रत्यक्ष संवेदनावर अधिष्ठित कला नसल्यामुळे तिला ते प्रस्तुत ठरणारच नव्हते; म्हणून त्यांनी 'भावनाघटकांच्या' रचनेचे तत्त्व या अर्थाने लयतत्त्वाचा पुरस्कार केला. परन्तु भावनाघटकांच्या लयपूर्णतेची प्रतीती घेणे बहुसंख्य वाचकांच्या बाबतीत अशक्यप्राय म्हणून मर्डेकरांना सौंदर्यभावना ही जीवशास्त्रीय भावना नसल्याचे विधान करून सौंदर्यबोधाला पात्र असलेला अर्थात् सौंदर्यभावना लाभलेला निवडक भाग्यवंतांचा एक गट मानावा लागला. त्यामुळे सौंदर्यानुभव ही निवडक भाग्यवंतांची मिरास होती असेही विचारले जाऊ शकते. हे समीकरण मानण्यामुळे मर्डेकरांनी सौंदर्यविचाराला एकसत्त्वीकरणाचा दोष पत्करावा लागला.

ललित साहित्य हे विचार - भावना - इच्छा आकांक्षा - आदर्श जीवनमूल्ये आदि -कोटींचा सर्जनशील मेळ असतो. तरीही त्यातून सारे अप्रस्तुत पदर वेगळे करून नेमक्या इच्छित अशा मूर्त कोटीचा शोध घेणे शक्य होतेमात्र ललित साहित्यातून एखाद्या अमूर्त कोटीचा वस्तुनिष्ठ शोध घेणे जिकिरीचे असते. याचे कारण अमूर्त कोटीतील संकल्पनांचे आकलन हा ज्ञात्याच्या अनुभवाचा विषय असतो आणि शोधकर्त्याच्या प्रकृतिविशेषांनुसार तसेच काळपरिसर- विशेषांनुसार अमूर्त संकल्पना वेगवेगळी रूपे धारण करू शकतात. उदाहरणार्थ, साहित्यकृतीच्या एखाद्या विशिष्ट संचामधील कलात्मकतेचा किंवा मानुषतामूल्याचा शोध घेणे.

(अ) जाणीवगर्भ अनुभव हे ललित साहित्याचे माध्यम आहे.

१) लेखकाच्या अंगाने पाहाता अनुभवघटकांची जाणीवबलक्षी नवरचना हे साहित्यकृतीचे स्वरूप
२) वाचकाकडून पाहाता स्मरणोज्जीवित अनुभवघटकांची पुनर्रचना हे वाचकांच्या जाणीवगर्भ अनुभवाचे स्वरूप असते. साहित्यकृतीत जाणिवांबरोबरच नेणिवेचेही कार्य महत्त्वाचे असते. त्यामुळे साहित्यकृतीत समाविष्ट असलेल्या कोटी या केवळ वस्तुनिष्ठ नसून मानसिक/परामानसिकही असतात. साहजिकच अभ्यासकाच्या मनाचे घटकही त्यांच्या आकलनात अभावितपणे समाविष्ट होत असतात. म्हणून केवळ पाश्चात्यांची आधुनिक वैज्ञानिक शोधपद्धती अशा कोटींच्या संशोधनात फलदायी ठरत नाहीत; तर त्यासोबतच पौर्वात्य पद्धतीचे निरामय व सखोल चिंतन देखील अशा संशोधनात आवश्यक ठरते; जेणेकरून वस्तुनिष्ठ फलनिष्पत्ती होऊ शकेल.

(ब) निर्मात्याच्या जाणिवेची अभिव्यक्ती ही त्याने जाणीव-नेणिवेच्यासंयोगातून उभारलेल्या अनुभवसंघटन-निर्मितीद्वारे होत असते. म्हणून लेखकाचे निर्मिलेल्या अनुभवाची संघटना हे साहित्यकृतीचे स्वरूप असून वाचकाच्या जाणिवेतील परिवर्तन हे त्या अभिव्यक्तीमागील प्रयोजन असते. हे प्रयोजन त्या संघटनेत असलेल्या सूचनांनुसार जागे झालेल्या स्मृतिरूप अनुभवांच्या एकात्म परिणामाद्वारा सिद्धीस जात असते. निर्मिती, अस्तित्व (स्वरूप) आणि आस्वाद या तिन्ही विधांमधील अनुभवामागे अखंड असे एकच एक जाणीवसूत्र असल्यामुळे या तीन अवस्थांमध्ये स्वतंत्रपणे जाणिवेचा वेध घेता आल्यास त्या जाणिवेतील अभ्यासकाचा व्यक्तिनिष्ठ अंश निरस्त होऊन जाणिवेच्या घटकांचा अभ्यास वस्तुनिष्ठ स्वरूपात शक्य होईल. पौर्वात्य पद्धतीच्या निरामय व सखोल चिंतनाची जोडही त्या अभ्यासाला द्यावी लागेल.

'जनसाहित्या'चे लक्षणविधान म्हणून खालील गृहीतक स्वीकारण्यात आले -

(i) जनसाहित्य हे सर्वजनांसाठी निर्माण होते.

(ii) जनसाहित्य हे सर्व वर्गगंतील वाचकांना आपले वाटते; मौल्यवान्नी वाटते.

(iii) जनसाहित्य हे व्यक्ती-समूह - समाजगट यांच्या हितापुरते सीमित नसते; तर ते सर्वजनहितैपी असते.

जननिष्ठ साहित्य समिधेतील संज्ञा-संकल्पनाची निर्मिती खालीलप्रमाणे

- जनसाहित्य म्हणजे जनांचे जननिष्ठ साहित्य माणसातली माणुसकी जागवणारे साहित्य.
- 'जन' म्हणजे माणसामाणसांत भेदभाव न मानणारे स्त्रीपुरुष = उपाधि भेदापलीकडला 'माणूस'.
- "जननिष्ठा" म्हणजे माणुसकीवरील अभंग निष्ठा = जनांप्रति समर्पितता.
- "जननिष्ठ जाणीव" म्हणजे समकालीन वास्तवाचा अर्थ
- 'जनसंस्कृति - संदर्भात शोधणारी जाणीव.

"कलात्मकता" किंवा कलात्मकतेशी निगडित "सौंदर्यात्मकता" ही संस्कृतिसापेक्ष अमूर्त कोटीची संकल्पना असून, जो अनुभव वाचकमनात संक्रमित करावयाचा तो समर्थपणे संप्रेषित करण्याची साहित्यकृतीची किमया हे "कलात्मकते"चे स्वरूप होय. ही किमया निर्मात्याच्या जाणीव-नेणिवेच्या फलदायी संयोगातून आलेल्या रचनासिद्धी, भाषासिद्धी - संवादसिद्धी अशा अनेक सुप्त प्रकट सिद्धींच्या योगाने निर्माण होते; साहित्यसंहितेत (स्वरूपात) अवतरते; आणि तीच साहित्यकृतीचे आशयिक ऊर्जाकेन्द्र आणि तिची विविध विस्तारअंगे यांच्यामध्ये मनोरम मेळ घडवून आणते. आस्वादसमयी कलाकृतिगत अनुभवाची आस्थापूर्ण पुनर्रचना करताना आस्वादक हा मेळ अनुभवतो. हाच त्याचा सौंदर्यानुभव होय.

जननिष्ठ जाणिवेतून शब्दबद्ध झालेली व वाचकाच्या मनात जननिष्ठा प्रवर्तित करणारी जीवनतथ्यांची मनोरम बांधणी म्हणजे जनसाहित्यकृती होय. ही बांधणी जितक्या प्रमाणात समृद्ध/संपन्न असेल तितकी ती जनसंस्कृतीच्या जडणघडणीस पोषक ठरेल. (आणि त्याच प्रमाणात ती श्रेष्ठ साहित्यकृती ठरेल.)

(४) जनसाहित्य संशोधन : विश्लेषण पद्धती -

एकाचवेळी जीवनमूल्य व साहित्यमूल्य असलेला 'जननिष्ठा' हा जनसाहित्याचा कळीचा मूल्यनिकष होय. ह्या मूल्यनिकषाच्या आधारे (एक) निर्मात्याच्या जाणिवेचे मूल्यनिर्धारण, (दोन) साहित्यकृतीच्या संघटनेचे मूल्यनिर्धारण आणि (तीन) वाचकाच्या जाणीवजागृतीचे मूल्यनिर्धारण करण्यात येते आणि (चार) जनसाहित्यकृतीची प्रत ठरवण्यासाठी जाणीवप्रवर्तकतेची जननिष्ठता सर्वात शेवटी जोखण्यात येते. त्यासाठी खालील पायऱ्यांनी जावे लागते.

(१) निर्मात्याच्या जाणिवेची 'जननिष्ठे' च्या अनुरोधाने तपासणी

(अ) त्याच्या निर्मितीचे आवाहनलक्ष्य.

(ब) त्याच्या निर्मितीचे प्रयोजन आणि

(क) जाणीव + नेणीव

(ड) त्याच्या आत्मनिष्ठेचा आवाका

- या तपासणीवरील तीन घटकांचा सूक्ष्म विचार साहित्यसंहितेच्या अंतर्गतघटकांच्या आधारे करण्यात येतो; व त्यावरून लेखकाच्या जाणिवेतील 'जननिष्ठे' चाशोध घेण्यात येतो.

(२) साहित्यकृतीच्या संघटनेची 'जननिष्ठे' च्या अनुरोधाने तपासणी

(अ) साहित्यकृतीचे आशयिक ऊर्जा-केन्द्र

(ब) साहित्यकृतीच्या आशयऊर्जा केन्द्राभोवतीचा अनुभवघटकांचा विस्तार-विकास व कौशल्यपूर्ण बांधणी

(क) साहित्यकृतीच्या रचनेतील अंग-अंगी मेळ : संप्रेषणसिद्धी.

या तपासणीवरील तीन घटकांचा सूक्ष्म विचार साहित्यसंहितेच्या अंतर्गत घटकांच्या आधारे करण्यात येतो; व त्यावरून साहित्यकृतीच्या संप्रेषणसिद्धीतील जननिष्ठेचा शोध घेण्यात येतो.

(३) वाचकाच्या जाणीवजागृतीची जननिष्ठेच्या संदर्भात तपासणी

(अ) वाचकाच्या प्रतीतीची व्यापकता

(ब) वाचकाच्या प्रतीतीची सखोलता आणि

(क) वाचकाच्या प्रतीतीची प्रगाढता / समृद्धता

या तपासणीवरील तीन घटकांचा सूक्ष्म विचार साहित्यसंहितेच्या तटस्थ मोकळ्या पूर्वग्रहरहित प्रतीतीच्या आधारे करण्यात येतो; व त्यावरून वाचकाच्या जाणीवजागृतीच्या जननिष्ठ प्रकृतीचा वेध घेण्यात येतो.

(४) प्रतीतीमागील प्रवर्तकतेची 'जननिष्ठे' च्या अनुरोधाने तपासणी अशी करताना अभ्यासकाला सहानुभवाचा आधार घेता येतो.

(५) विश्लेषणाचे निष्कर्ष : निरीक्षणे -

वाचकाच्या जाणिवेतील प्रवर्तकता ही परिवर्तनाशी निगडित असल्यामुळे साहित्यकृतीचे सामर्थ्यही या प्रवर्तकतेवरून जोखण्यात येते. आणि 'जननिष्ठ जाणीवप्रवर्तन' हे जनसंस्कृतीच्या जडणघडणीस पोषक ठरत असल्यामुळे त्या साहित्यकृतीची 'जनसाहित्यकृती' म्हणून असलेली श्रेष्ठताही त्यानुसारच ठरविली जाते. अशाप्रकारे (एक) निर्मिती (दोन) संघटना (तीन) प्रतीती व (चार) प्रवर्तकता या सर्व बाबतींत परीक्षणीय साहित्यकृती जननिष्ठ असेल तर तिच्या श्रेष्ठतेच्या मात्रेसह ती 'जनसाहित्यकृती' या गौरवचिन्हांकनास पात्र ठरते.

अशाप्रकारे, जनसाहित्य सिद्धान्ताने दिलेला श्रेष्ठ साहित्याचा मूल्यनिकष ("जननिष्ठा") आणि या मूल्यनिकषाचे निर्वहन करणारी श्रेणीबद्ध विश्लेषणपद्धती यांचा उपयोग करून मराठीतील साहित्यकृतींची समीक्षा करता येते आणि विश्लेषणातून प्राप्त होणाऱ्या सामुग्रीचे वर्गीकरण-व्यवस्थापन-संश्लेषण निकषण या पद्धतीने तोवर अज्ञात असणारी तथ्ये प्रस्थापित करता येतात. अशारीतीने मराठी साहित्यप्रांतातील संशोधनाला सुव्यवस्थित स्वरूप देऊन चिकित्सापूर्ण अभ्यासाच्या बळावर नवी वस्तुनिष्ठ सत्ये प्रकाशात आणता येतात.

(६) जननिष्ठ समीक्षा पद्धती : निष्कर्ष-

वरील संपूर्ण विवेचनाचा सार खालीलप्रमाणे मांडता येईल -

प्रा.या.वा.वडस्कर यांनी १९८४ मध्ये सुचविलेल्या जनसाहित्याच्या लक्षणविधानातील केन्द्रीय संज्ञांची अर्थनिश्चिती करून नव्या सर्वात्मक अर्थासह १९८४ ते १९९३ दरम्यान 'एक अभिनव साहित्य सिद्धान्त' या स्वरूपात 'जननिष्ठ साहित्य विचार' विकसित झाला आहे.

जननिष्ठ साहित्य विचारहा तात्त्विक, सर्वात्मक व सुसंबद्ध असल्यामुळे त्यालाशास्त्रीय सिद्धान्ताचे स्वरूप लाभले आहे.

जननिष्ठा हा तिहेरी मूल्यनिकष साहित्यनिर्मिती, साहित्यस्वरूप व साहित्याचा आस्वाद या तीन अंगांनी जनसाहित्य विचारात पुरस्कारला गेला असून जनसंस्कृती हे अंतीम लक्ष्य निर्देशिलेले आहे. या अंतीम लक्ष्याकडे नेणारी प्रवर्तकता ही जननिष्ठच असावी अशीही अपेक्षा असून, या प्रवर्तकतेतील जननिष्ठतेच्या प्रमाणावरच त्या त्या कृतीचे श्रेष्ठत्व ठरेल.

या सिद्धान्ताच्या आधारे 'जननिष्ठा' या मूल्यनिकषाच्या अनुरोधाने कोणत्याही साहित्यकृतीची वस्तुनिष्ठ समीक्षा करणे शक्य होते.

संदर्भ-

१) अक्षरवैदर्भी रजत जयंती वर्ष (फेब्रुवारी २००९)

२) 'सौंदर्य आणि साहित्य' ('वाङ्मयीन महात्मता') वा.सी.मर्ढेकर, मौज प्रकाशन, मुंबई, पृ.१६८-१६९.

३) 'जनसाहित्याच्या दिशेने' - या. वा. वडस्कर, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, डिसें. १९८८

४) अक्षरवैदर्भी: साहित्यसंमेलन विशेषांक, ऑ. नो. डि. २००२, पृ.४७ व ४८.

५) अक्षरवैदर्भी : दिवाळी विशेषांक, ऑ.नो.डि. २००७, पृ.३०.